

דף שבועי

בס"ד

פרשת ויקרא, תשפ"ד, מספר 1562

על מועדים של דין ומועד של חסד

מיכאל אברהם

ערב פורים הוא זמן טוב לבחון את מעמדם ההלכתי של חג הפורים ומצוותיו.

מחלוקת הרמב"ם ובעל "הלכות גדולות" (להלן בה"ג)

על פניו, פורים הוא חג מדרבנן, וכמובן שמצוותיו הן מצוות דרבנן. כך עולה גם מדברי הרמב"ם שמקדיש קובץ מיוחד להלכות מגילה וחנוכה, וכותב בתחילתו:

הלכות מגילה וחנוכה. יש בכללן שתי מצות עשה מדברי סופרים ואינן מן המנין. וביאור שתי מצות אלו בפרקים אלו.

מדובר בקובץ יחיד בחיבורו שמוקדש כולו להלכות דרבנן, ולכן הוא מציין זאת. נראה כי הוא רומז בדבריו לשיטת בה"ג הידועה, ששתי המצוות הללו נכללות במניין תרי"ג המצוות שלו. בשורש הראשון שלו, הרמב"ם עומד על כך שאין כוללים מצוות דרבנן במניין המצוות, ושם הוא מזכיר בפירוש את שיטתו זו של בה"ג:

השרש הראשון שאין ראוי למנות בכלל הזה המצות שהן מדרבנן. דע כי זה הענין לא היה ראוי לעורר עליו לבאורו, כי אחר שהיה לשון התלמוד שש מאות ושלוש עשרה מצות נאמרו לו למשה בסיני איך נאמר בדבר שהוא מדרבנן שהוא מכלל המנין?! אבל העירונו עליו מפני שטעו בו רבים ומנו נר חנוכה ומקרא מגילה בכלל מצות עשה... והשתכל ממי שישמע לשונם נאמרו לו למשה בסיני... וימנה נר חנוכה שקבעוהו חכמים בבית שני וכן מקרא מגילה.

לאחר מכן הוא שולל הסבר אפשרי לשיטת בה"ג:

אמנם היות משה נאמר לו בסיני שיצונו כי כשיהיה באחרית ממלכתנו ויקרה לנו עם היונים כך וכך, יתחייב לנו שנדליק נר חנוכה. הנה איני רואה שאחד ידמה זה או שיעלהו במחשבתו.

כלומר, לא סביר שהתורה בסיני התייחסה לאירועים שטרם קרו, כמו למשל אמירה שכאשר יקרה לנו במהלך ההיסטוריה ניצחון על היוונים ונמצא פך שמן וכו' נדליק נרות, או כשיקום עלינו המן ונינצל, נקרא מגילה. זהו טיעון מוזר מעט, שהרי אין מניעה הגיונית לכתוב בתורה שאם תהיה צרה ונינצל ממנה נקבע לעצמנו יום מיוחד לזכר האירועים, וחכמים יקבעו מעשים כלשהם (כמו קריאת מגילה או הדלקת נרות) לזיכרון הנס. כנראה שהרמב"ם מבין, שגם אם הייתה מצווה כזאת, התוצרים הספציפיים שלה היו מדרבנן, כמו שכל מצווה אחרת מדרבנן מבוססת על "לא תסור" ובכל זאת אינה נמנית במניין המצוות.

* הרב ד"ר מיכאל אברהם, המכון הגבוה לתורה באוניברסיטת בר-אילן.

ואכן זהו בדיוק הקטע הבא שלו (שם):

ומה שייראה לי שהביאם אל זה היותנו מברכין על אלו הדברים "אשר קדשנו במצותיו וצונו על מקרא מגילה" ולהדליק נר ולגמור את ההלל, ושאלת התלמוד (שבת כג ע"א) היכן צונו? ואמרו מלא תסור.

התלמוד עצמו אומר שהציווי על חנוכה (כמו על פורים) הוא מ"לא תסור", והרמב"ם בקטעים הבאים מסביר שאין די בכך כדי למנות את הציוויים הללו כמצוות דאורייתא. בסוף הוא מסכם:

ואמנם בארתי לך זה כדי שלא תחשוב שמקרא מגילה בעבור שהוא תיקון נביאים ייקרא דאורייתא.

הסבר ה"חתי"ם סופר" לשיטת בה"ג

החתי"ם מסביר את שיטת בה"ג על בסיס הגמרא במסכת מגילה יד ע"א:

תנו רבנן ארבעים ושמונה נביאים ושבע נביאות נתנבאו להם לישראל, ולא פחתו ולא הותירו על מה שכתוב בתורה חוץ ממקרא מגילה. מאי דרוש אמר רבי חייא בר אבין אמר רבי יהושע בן קרחה ומה מעבדות לחירות אמרינן שירה, ממיתה לחיים לא כל שכן.

לומדים את החובה לקרוא מגילה ב'קל וחומר' מפסח; אם בהצלה כמו בפסח, שהייתה מעבדות לחירות, יש לומר שירה (הלל), אזי בהצלת פורים, שהייתה ממיתה לחיים, לא כל שכן.

במסכת שבת (לב ע"א), הגמרא פוסלת נר חנוכה שהונח גבוה מעשרים אמה. הלשון "פסולה" נאמרת על דיני דאורייתא, ולכן החתי"ם בחידושו שם כותב:

פסולה כסוכה וכמבוי. נראה לי דנקט לשון פסולה דשייך בדאורייתא כמ"ש תוס' להורות נתן דנהי דהדלקת נרות בעצם לאו דאורייתא. מ"מ חנוכה גופיה וכל ימים טובים הקבועים על נסים דאורייתא נינהו כדעת בה"ג, דהלל ומגילה וחנוכה דאורייתא. ופליגי בזה רמב"ם ורמב"ן בס' המצות בשרש הראשון סוף תשובה א' ותשובה ב' ע"ש. ולפי עניות דעתי לאו יפלא כלל לומר דקל וחומר דילפינן פרק קמא דמגילה דאורייתא היא השתא משיעבוד לגאולה אמרי' שירה ממיתה לחיים לא כל שכן נמצא מצות עשה דאורייתא לקבוע יום על כל נס, אלא שחכמים קבעו מה לעשות בו מעין המאורע; בזה לקרוא מגילה ולשלוח מנות ובזה לומר הלל ולהדליק נרות. נמצא עיקרו דאורייתא ופירושו מדרבנן.

וחומר' מפסח, וממילא יש בקיומו חשש איסור של "בל תוסיף".

התייחסות מעניינת ל"ג בעומר

החת"ס (שם) מסיים בכתב חידה שמציע בכל זאת הסבר אפשרי למועד הבעייתי הזה:

ובסידור מהר"י יעבץ כ' עפ"י נסתר דהוה כבי"ד שכולו חייב והוה זכאי דהיינו 'הוד שבהוד' יעו"ש. אלא לפי זה היה ראוי לקבוע כל טוב בהגיענו לגבורות (=גבורה שבגבורה) ביום תשעת למניין בני ישראל (=ט' לעומר), אלא שבלאו הכי ימי ניסן הם ואין מספידין בו...

פירוש בקצרה: ל"ג בעומר שייך לספירת 'הוד שבהוד' (היום החמישי של השבוע החמישי). ספירת ההוד היא אחת משתי ספירות שמצויות בצד שמאל במבנה הקבלי של הספירות (גבורה והוד), ולכן שייכת לקו הדין (בניגוד לקו החסד שמימין: חסד ונצח). לכן ל"ג בעומר (כמו גם ט' בניסן) הוא בבחינת 'דין בדין', וכידוע בדיני נפשות אם כל דיני בית הדין דנים את הנאשם למיתה, הוא יוצא זכאי. דין שבדין אינו אלא חסד.³ ל"ג בעומר הוא מועד של דין שבדין שהוא בעצם חסד.

כדי להבין את המינוח יש לזכור שהמונח 'דין' בלשון חכמים משמעותו היא 'קל וחומר' ("אין עונשין מן הדין", "והלוא דין הוא?!"). פורים ובעקבותיו כל ימי הזיכרון של הקהילות השונות הם מועדים של דין, שכן כולם נלמדים ב'קל וחומר' מפסח. לעומתם, ל"ג בעומר הוא המועד היחיד שאין ביסודו 'קל וחומר', ולכן אינו מועד של דין, אבל הוא מועד של 'דין שבדין', ולכן הוא בעצם מועד של חסד. מועד שמייוחד למה שחורג מההבנה הרגילה (מהדין) ומתמקד בתורת הנסתר שמתחבאת מאחוריה.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.
הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון עורכת לשון: רחל הכהן שיף

³ מאחורי האמירה הסתומה הזאת מונחת תפיסה פילוסופית-לוגית רחבה ועמוקה. בקצרה, 'קל וחומר' הוא דין מפני שהוא מובן הגיוני ומבטא מסקנה שיוצאת באופן לוגי מהנחות (הבא מן הדין נלמד הגיונית מהנדון). ספירת ה'בינה' מייצגת הבנת דבר מתוך דבר (היסק לוגי, שמסיק מסקנה מהנחות), והיא כמובן הספירה שעומדת בראשו של קו הדין מצד שמאל. אבל כשנשאל מהו הבסיס ההגיוני לכללי ההיגיון עצמו (מה ההיגיון בהיסקים לוגיים כמו 'קל וחומר'), לא תהיה לנו תשובה במונחי היסק הגיוני (עוד דין). לכן על שאלת הדין שבדין (ההיגיון שמאחורי הלוגיקה עצמה) התשובה היא שזה נכון מתוך עצמו ולא על בסיס הנחה אחרת. זהו חסד ולא דין. החוכמה היא הספירה שעומדת בראש קו החסד מצד ימין. לכן יסוד הבינה הוא בחוכמה ויסוד ההיגיון הוא במה שמעליו. זהו ל"ג בעומר שאין לו הסבר במונחי קו"ח ולכן הוא בבחינת חסד ולא דין.

טענתו היא, שעצם החג הוא דאורייתא, גם אם מצוותיו הספציפיות הן מדרבנן, והוא הדין באשר לפורים. זו ראייה לשיטת בה"ג. את המקור לשיטת בה"ג הוא מוצא בגמרא, שלומדת את חובת קריאת המגילה ב'קל וחומר' מהלל בפסח. כידוע, "קל וחומר" הוא אחת מהמידות שהתורה נדרשת בהן, ולכן אפשר לטעון בהחלט, ש'מקרא מגילה' הוא מצווה דאורייתא.¹ לפי זה, חובות הפורים אינם מבוססים על "לא תסור" (כמו שהציע הרמב"ם בשיטתו), אלא על המצווה של אמירת שירה בפסח. עדיין יש כאן מקום לעיון ביחס למניין המצוות, שכן גם אם אכן מדובר במצווה דאורייתא, סביר לכלול אותה במצוות ההלל בפסח ולא כמצווה עצמאית.²

הרחבה של הקל וחומר

עניין זה מופיע אצל החת"ס בכמה מקומות בשו"ת. אחד מהם הוא בתוך סוג של 'כתב חידה' בקשר ל"ג בעומר (יורה דעה סי' רלג), שם הוא מסביר מדוע אינו עולה לארץ ישראל:

אמנם ידעתי כי שמעתי שעכשיו אכשיר דרי וממרחק יבואו ידרושו את ה' בעיר הקודש צפת ביום ל"ג בעומר בהלולא דרשב"י ז"ל. ואם כי כל כוונתם לשם שמיים שחרם רב בלי ספק... אבל מטעם זה בעצמו הייתי אני מן הפרושים כבן דרותאי, שלא אצטרך להיות יושב שם ומשנה מנהגם בפניהם, ושלא ארצה להתחבר עמהם בזה. כי כבר כמה כרכורים כרכר ב"פרי חדש", אורח חיים סי' תצ"ו, בקונטרס מנהגי איסור שלו אות י"ד, על המקומות שעושים יו"ט ביום שנעשה להם נס...

החת"ס כותב שאינו עולה לארץ כדי שלא להסתכן במנהגי ל"ג בעומר, שכוונתם טובה ושחרם רב, אבל אינם כהוגן. טענתו היא שיש כאן "בל תוסיף", שכן מוסיפים כאן מועד שלא כתוב בתורה ולא תיקנוהו חכמים. לאחר מכן הוא מוסיף:

לפי עניות דעתי דאמרינן (כלומר הטעם שעושים יו"ט ביום שאירע נס לקהילה כלשהי, פורים פרנקפורט או קזבלנקה) הוא מהאי 'קל וחומר'; משעבוד לחרות אמרינן שירה, ממיתה לחיים לא כל שכן (הקו"ח מפסח). אבל לקבוע מועד שלא נעשה בו נס ולא הוזכר בש"ס ופוסקים בשום מקום ורמז ורמיזה, רק מניעת הספד ותענית - מנהגא הוא וטעמיה גופא לא ידענא.

המועדים שקהילות שונות הוסיפו לזכר ניסים שקרו להן מבוססים על ה'קל וחומר' שראינו בסוגיית מגילה. כל הצלה ממיתה לחיים מחייבת הודאה ושירה, וכנראה זהו חיוב דאורייתא. זאת כמובן בניגוד להנחת הרמב"ם, שטענה כזאת של התורה על העתיד לא תיתכן. אומנם סביר שגם הרמב"ם יסכים שמותר לחגוג מועד כזה מכוח אותו 'קל וחומר', אבל לדעתו אין לראות בו מועד דאורייתא, ובוודאי שלא למנות אותו במניין המצוות.

החת"ס מסיים, של"ג בעומר הוא מועד שלא אירע בו אירוע שיש לחגוג אותו, ולכן אין להיתלות בו ב'קל

1 אומנם, לפי שיטת הרמב"ם בשורש השני, הלכות שנלמדות מדרשות הן מדברי סופרים ואינן נמנות. הסבר זה נאמר רק לשיטת בה"ג עצמו.
2 בשורש הראשון הרמב"ם מעלה נימוק כזה נגד בה"ג בקשר לחובות שונים של גמילות חסדים. הוא אינו טוען שאלו מצוות דרבנן, אלא שהן כלולות במצוות "די מחסורו".